

DR. MARUZSA ZOLTÁN:
Atomfegyvermentes Közép-Európa?

Abstract

One of the key issues of the cold war between the Soviet Union and the United States was that of the atomic weapons. Polish minister of foreign affairs, Adam Rapacki has developed the concept of atomic weapon-free Middle Europe in 1957. The study presents the circumstances of the birth of this conception, and its most important statements.

A hidegháború történetének egyik legfontosabb területe alighanem a fegyverkezési verseny, azon belül is az atomfegyverek fejlődésének és elterjedésének kérdése. A diplomáciai források alapján ugyanis egyértelmű, hogy ezen tömegpusztító fegyverek elrettentő ereje nélkül nehéz lett volna mintegy négy évtizeden át elkerülni a két szuperhatalom közötti katonai összeütközést.

Nem véletlen tehát, hogy az atomfegyverek folyamatos fejlesztése és hadrendbe állítása a diplomáciai síkon folyó háború egyik legfontosabb hadszíntere volt, annál is inkább, mert a lakosság – félelemből és aggodalomból – kiemelt figyelmet szentelt ennek a kérdéskörnek, így az „atomdiplomácia” a szokásosnál nagyobb és hatásosabb médiafigyelemre számíthatott. Nem véletlen, hogy a korabeli közvéleményben sok ellenzője akadt az atomfegyvereknek, sokan – tudósok, közéleti szereplők, művészek – megfogalmazták az atomháborúval kapcsolatos aggodalmukat, és különféle terveket tettek közzé annak elkerülése érdekében. Már a fegyverzetkorlátozási és leszerelési tárgyalások megindulása előtt számos politikai javaslat látott napvilágot, melyek célja Közép-Európa, elsősorban azonban a német területek demilitarizálása és a szembeálló hagyományos fegyverzetű csapatok számának csökkentése volt. Ha felületesen vizsgáljuk, az Adam Rapacki által 1957. október 2-án megfogalmazott elképzelés is ezen elképzelések sorába illeszkedik. A lengyel külügyminiszter az ENSZ Közgyűlésének 12. ülészakán szólalt fel, és a nemzetközi feszültség csökkentése érdekében Közép-Európa atomfegyver-mentesítését javasolta. Ajánlata szerint amennyiben a két német állam hajlandó lenne megtiltani területén az atomfegyverek előállítását és tárolását, akkor a Lengyel Népköztársaság is ugyanilyen kötelezettséget vállalna. A csehszlovák kormány már másnap csatlakozott a lengyel javaslathoz, az NDK pedig október 5-én jelezte az ENSZ Közgyűlés elnökének, hogy egyetért a lengyel és csehszlovák javaslattal.¹ Az első visszajelzéseket követően a lengyel külügyminiszter december 9-én nyújtotta át a külföldi hatalmak képviselőinek október 2-i beszédének írásos anyagát és a hozzá tartozó magyarázatot, majd a következő napokban tárgyalt a svéd, norvég, osztrák, szovjet, csehszlovák és keletnémet külképviseletek vezetőivel is. Csaknem két hónapos hallgatás után a Szovjetunió nevében Nyikolaj Alexandrovics Bulganyin miniszterelnök december 10-én egy memorandumot juttatott el Párizsba, Bonnba, Londonba és Washingtonba, melyben a Rapacki-terv mellett foglalt állást, és kérte a nyugati hatalmakat, hogy a háborús feszültség csökkentése érdekében járuljanak hozzá egy több mint 100 milliós lakosságú atomfegyvermentes övezet létrehozásához. 1958. január 8-án újabb szovjet jegyzék következett, melyben Moszkva – mint 1955 óta folyamatosan – egy csúcstalálkozó összehívását javasolta a fennálló kérdések – például a Rapacki-terv – tisztázása érdekében. Ezt követően a Rapacki-terv csaknem 8 esztendőn át szerepelt a nemzetközi politika terítékén és további három szövegváltozatban (1958, 1962, 1964) jelent meg. Tanulmányom célja a Rapacki-terv 1957–58-as létrejöttének, tartalmának és nemzetközi környezetének átfogó elemzése elsősorban diplomáciai források alapján.

A Rapacki-terv megjelenésének előzményei

Természetesen nem a Rapacki-terv meghirdetése volt az első olyan diplomáciai esemény, melynek hivatalosan megfogalmazott célja az atomháborús feszültség csökkentése volt. A szovjet diplomácia már a második világháború végén javasolta az atomfegyverek betiltását, erre azonban az atommonopólium birtokában lévő amerikai diplomácia nyilvánvaló fegyverkezési előnyének tudatában nem volt hajlandó. Miután a szovjetek is kifejlesztették saját atomfegyvereiket (1949), mindkét szuperhatalom azon térségekbe igyekezett koncentrálni az akkor még – megfelelő hordozóeszközök hiányában – csak korlátozott stratégiai mélységben bevethető nukleáris erőit, ahol a legkomolyabb potenciális háborús veszély állt fent: így kerültek például a Németországi Szövetségi Köztársaságban (NSZK) állomásozó amerikai csapatokhoz 1954-ben atomtöltetekkel is felszerelt egységek.² Ekkorra már az Egyesült Királyság is rendelkezett atomfegyverrel (1952), a szuperhatalmak pedig kifejlesztették a hidrogénbombát.

Az általános fegyverkezés és a háborús feszültség közepette az USA és a Szovjetunió is szerette volna javítani stratégiai helyzetét: az 1950-es évek elején az USA katonai bázisainak bővítésével, az NSZK és Japán újrafelfegyverzésével és a NATO mellett további regionális védelmi szövetségek (ANZUS, CENTO) létrehozásával igyekezett gyűrűbe zárni Moszkvát és a szovjet zóna országait, a Szovjetunió pedig katonai erejének nagyarányú fejlesztése és szövetségi rendszerének (Varsói Szerződés) kiépítése mellett semleges zónák létrehozásával igyekezett lazítani az amerikaiak szorításán.³ Ezen szovjet politika tette lehetővé Finnország semlegesítését (1952), az osztrák államszerződés aláírását (1955), de ebbe a sorba illeszkedik Vjacseszlav Mihajlovics Molotov 1952-es javaslata az egységes és semleges Németország létrehozataláról is. Egy semleges és a szovjet elképzelések szerint katonailag természetesen gyenge Németország elviekben hasznos ütközőállam lehetett volna a két szuperhatalom csapatai között, de Molotov terve eredeti formájában nyilván inkább a szovjetek érdekét szolgálta volna, így azt a nyugati szövetségesek természetesen elvetették, bár a terv nem hivatalosan még az NSZK külügyminisztériumában is népszerűségnek örvendett.⁴

Ennél több realitásérzékről tanúskodott a belga külügyminiszter, Paul van Zeeland 1953-ban megfogalmazott elképzelése, mely szerint a megszállás alatt álló német területekről az amerikai és brit csapatok Franciaországba és a Benelux-államok területére vonulnának vissza, a szovjet katonai erők pedig csak a Visztulától keletre állomásoznának. A terv szerint az egyesített német területek megszállását az Oderától nyugatra az Európai Védelmi Közösség többnemzetiségű csapatai látták volna el, az Odera és a Visztula közötti területeken pedig csak lengyel csapatok állomásozhattak volna; mindennek ellentételezőként az egységes Németország elismerte volna az Odera-Neisse határt.⁵ A korábbi – csupán az egyik oldalnak előnyöket kínáló – elképzelésekkel szemben már kölcsönös előnyöket nyújtó és esetleg Bonn által is méltányolható javaslat azonban még így sem volt elfogadható a szovjetek számára, hiszen a végül a francia ellenálláson egyébként is meghiúsuló EVK valójában NATO-tagállamok csapatait jelentette volna. A belga javaslatot továbbfejlesztő bonni terv ráadásul már az Odera és a Visztula közötti területet is fegyvermentessé tette volna, ráadásul csehszlovák és osztrák, sőt, egyes verziók szerint akár olasz és jugoszláv területeket is magába foglalt volna. A javaslatot végül nem csak a szovjetek tekintették komolytalannak, hanem Konrad Adenauer, az NSZK kancellárja is elutasította, mert – reálisan szemlélve – fontosabbnak ítélte az NSZK NATO-tagságát és az európai integrációt egy ilyen bizonytalan kezdeményezésnél.

A két tábor közötti magas szintű diplomáciai egyeztetések a vitatott európai kérdésekről mindazonáltal csak az 1955 júliusában tartott genfi tárgyalásokon kezdődtek újra, és bár nem vezettek konkrét eredményekre, az aktuális problémák megtárgyalása mindkét fél számára komoly tanulságokat hordozott. Az is nyilvánvalóvá vált mindkét oldal számára, hogy mind-

ketten tudatában vannak: egy esetleges globális méretű atomháború a kölcsönös megsemmisítést eredményezné, és így annak megvívása egyiküknek sem érdeke. Fontos tanulság volt a nyugati hatalmak számára az is, hogy a Sztálin halála után belső hatalmi harcot vívó moszkvai pártvezetés átmenetileg a nemzetközi feszültség csökkentésében érdekelt; az osztrák államszerződés megkötése és Ausztria megszállásának menetrendszerű végrehajtása pedig azt igazolta, hogy a szovjetekkel meg lehet egyezni. Anthony Eden brit miniszterelnök ezen tapasztalatok alapján vetette fel ismételten azon javaslatát, mely szerint a német kérdést úgy lehetne megoldani, hogy az NDK visszatagozódna az NSZK fennhatósága alá, ugyanakkor egy széles körű fegyverzetkorlátozási egyezmény vetne véget a fegyverkezési versenynek, és nemzetközi egyezményben határoznák meg Németország és a vele szomszédos államok haderejének nagyságát; az egyezmény betartását pedig a kölcsönös ellenőrzés rendszere biztosítaná.⁶ Az Edenterv jól mutatja, hogy a kölcsönös engedmények és az ellenséges oldal érdekeinek figyelembe vétele ekkorra elfogadottá vált a nyugati réalpolitikások körében, ugyanakkor ez az elképzelés is gyorsan megbukott a kölcsönös bizalmatlanság és ellenségeskedés légkörében. Az elmúlt évtized tapasztalatai alapján a nyugati vezetők nem hitték el, hogy a szovjetek egy nemzetközi szerződés alapján valóban visszavonnák csapataikat a német területekről. Adenauer hamarosan a korábbi bonni terv irányába terelte Eden javaslatát, ami már biztosan elfogadhatatlan volt a szovjeteknek. Az 1955. október 31-én tartott külügyminiszeri konferencián Molotov ennek ellenére látszólag elfogadta Eden elképzelését és egyetértett abban, hogy négyhatalmi egyezményben kellene meghatározni az NDK és az NSZK, valamint a velük szomszédos államok területén állomásozó katonai erők nagyságrendjét, továbbá a kölcsönös ellenőrzés elvét. Ez a szovjet felvetés viszont már nem tartalmazta a német egység bonni vezetéssel történő létrejöttét, ezen lényeges elem hiányában pedig az elképzelés már csak a szovjet érdekeknek felelt meg. A korábbi évek dogmatikus álláspontjához képest kifejezetten rugalmas szovjet hozzáállás hátterében elsősorban a szovjet politikai vezetés irányváltása húzódott meg: a világháború elkerülhetetlenségének sztálini és zsdanovi tézise 1955 februárja után már nem volt támadhatatlan,⁷ 1956 februárjában pedig az SZKP XX. kongresszusán Hruscsov hivatalosan is meghirdette a békés egymás mellett élés politikáját. A hangzatos szövegekhez eddig is hozzászóltott nyugati diplomatákat valódi megfontolásra készítette, hogy a Szovjetunió álláspontjának nyomatékossága érdekében visszaadta Finnországnak a porkkalai haditengerészeti bázist, Kínának pedig Port Arthur kikötőjét.⁸

A szovjet diplomácia ezen globális irányváltását alighanem nagyban befolyásolta, hogy a hatalmas méreteket öltő fegyverkezés hihetetlen terheket rótt a Szovjetunióra és szövetségeseire egyaránt, ráadásul szembesülniük kellett az ellenséges erők komoly gyarodásával is: az 1954 októberében aláírt párizsi szerződésekkel megtörtént az NSZK szuverenitásának helyreállítása és 1955 májusában teljes jogú tagja lett a NATO-nak. A korábbi német nagyhatalom újrafelfegyverzésének megkezdése jelentősen megváltoztathatta a katonai helyzetet Európában a hagyományos fegyverek területén. A NATO Tanács ráadásul 1955 decemberében úgy döntött, hogy tagállamait taktikai atomfegyverek hordozására alkalmas eszközökkel látja el, így Moszkva számára reális és közeli veszélynek tűnt az atomfegyverekkel bíró NSZK létrejötte, amit mindenképpen szeretett volna megakadályozni. A német újrafegyverkezés megakadályozásának esetleges kulcsát a szovjetek számára éppen a német újrafegyverkezéstől való világméretű félelem jelentette: mindössze tíz évvel a náci Németország legyőzése után a német atomhatalom képétől sem a franciák, sem a britek nem voltak túl lelkesek. Nem véletlen tehát, hogy a szovjet diplomácia elsősorban az NSZK-t támadta, amikor a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1956. január 28-án Prágában tartott ülésén megtárgyalták a kelet és nyugat között létrehozandó különleges övezet kérdését, és úgy döntöttek, hogy a két német állam és a velük szövetséges államok haderejét korlátozni kell, továbbá a két német államnak nem szabad atomfegyvert birtokolnia: a szó szoros értelmében ez volt az első konkrét javaslat

egy európai atomfegyvermentes övezet létrehozására. A tervet szovjet javaslatként Andrej Gromiko külügyminiszter-helyettes 1956. március 27-én hozta nyilvánosságra.⁹ A szovjet diplomácia természetesen tisztában volt azzal, hogy a számára előnyös javaslatot a NATO nem fogadja majd el, ezért hitelességének javítása érdekében például bejelentette fegyveres erőinek egyoldalú csökkentését.

Az enyhülés szovjet politikája azonban derékba tört, amikor 1956 októberében Magyarországon kitört a forradalom, melyet szovjet katonai erővel kellett véres harcokban leverni, a szovjet vezetés pedig az Egyiptom elleni brit–francia–izraeli akció idején az atomfegyverek bevetésével fenyegetőzött. Az átmeneti enyhülés végét jelentette továbbá amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az NSZK újrafegyverkezését a hagyományos fegyverzet területén már nem lehet megakadályozni. 1957 folyamán ráadásul Bonn az Egyesült Államoktól taktikai atomfegyverek telepítését kérte az NSZK területére, melyre az amerikai elnök áldását adta.¹⁰ Ugyanebben az évben elkészült a brit hidrogénbomba, az USA és az Egyesült Királyság is atomrakétákkal szerelte fel haderejét. A szovjetek 1957 nyarán sikeresen próbálták ki első interkontinentális rakétáikat, két nappal Rapacki felszólalása után pedig az első szovjet műhold föld körüli pályára állt, új stratégiai távlatok előtt nyitva meg az utat, hiszen ezzel lehetővé vált a csapásmérés az amerikai szárazföldre.¹¹ Ilyen körülmények közepette nem csoda, hogy a lengyel javaslatnak nagy figyelmet szentelt a média és így a diplomáciai szereplőknek is foglalkozniuk kellett vele.

A Rapacki-terv diplomáciai fogadtatásának háttere

A Rapacki-terv azért válhatott kisebb-nagyobb intenzitással a titkos diplomáciai tárgyalások tárgyává, mert a nemzetközi kapcsolatok rendszerében aktívan résztvevő államok többsége talált benne valamit, ami az érdekében állhatott, és nehéz volt benne kivetnivalót találni, hiszen a javaslat nagyjából azonos mértékű előnyöket kínált mindkét fél számára:

- a korábbi elképzelésekkel ellentétben a két fél részéről az atomfegyvermentes övezetbe bevonni kívánt terület Csehszlovákia csatlakozása után egyenlő nagyságú volt és Varsó szerint a gazdasági kapacitást tekintve sem volt lényeges az eltérés,
- a terv nem érintette a hagyományos fegyverzettel rendelkező megszálló csapatok jelenlétét, azaz senkinek sem kellett egyetlen négyzetcentiméternyi területről sem kivonulnia,
- a javaslat direkt módon nem foglalkozott a német kérdéssel, nem érintette a megszállási övezeteket, és nem bolygatta Berlin kérdését.

Mindezek alapján a Rapacki-terv első ránézésre alkalmas volt a politikai vitára. Természetesen a hidegháború szereplőit más-más érdekelte elsősorban:

- A Szovjetunió és általában a keleti tömb országai úgy vélték, hogy a lengyel elképzelés képes megakadályozni az újrafegyverező NSZK haderejének atomfegyverekkel történő ellátását, akár azon is, hogy saját maguk sem telepíthetnek az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia területére atomfegyvert, amire egyébként nem is nagyon volt szükségük, hiszen éppen ekkorra szereztek a rakéatechnika területén komoly előnyt.
- Az NSZK vezetése pontosan tudta, hogy a tét a német újrafegyverkezés sikere, különösen az atomfegyverek megszerzésének lehetősége, következményeiben azonban a lengyel terv az amerikai csapatok kivonását és a NATO minden eddiginél komolyabb válságát is eredményezhette volna.¹² Mivel az NSZK a hidegháborús feszültségnek köszönhette a világháborús vereség utáni gyors talpra állítását, szuverenitásának visszanyerését és felfegyverzését, ezért alapvetően nem volt érdekelt a viszonyok olyan rendezésében, amely a két német állam és az Odera–Neisse határ fennmaradá-

sát konzerválta volna. Ennek érdekében – amint majd látni fogjuk – a Rapacki-tervvel kapcsolatos tárgyalásokat Adenauer hamarosan összekapcsolta a két német állam létének kérdésével, aminek mocsarában minden eddigi kezdeményezés is elmerült.

- Az Egyesült Királyság és Franciaország a NATO tagjaként alapvetően támogatta ugyan az NSZK integrálását és a német újrafegyverkezést, a német atomfegyverkezés lehetősége azonban – legalábbis Charles de Gaulle hatalomra kerülése után – már nem feltétlenül tetszett nekik.¹³ Mivel azonban az USA támogatta az atomfegyverek német területen történő elhelyezését, ezzel szemben nyíltan nem léphettek fel, hiszen ők is az amerikai csapatok európai állomásoztatásában voltak érdekeltek. A Rapacki-terv azonban úgy kínált lehetőséget a német atomfegyverkezés elhárítására, hogy az a briteknek és a franciáknak semmibe sem került. Ennek ellenére a Quai d’Orsay a német-francia kapcsolatokra való tekintettel következetesen elutasította a tervet.¹⁴
- Az USA szovjet elképzelésként tekintett a Rapacki-tervre, melynek közzétételét a lengyelekre bízták, ennek megfelelően Washington álláspontja kezdettől elutasító volt. Ez az álláspont azonban hamarosan feloldódott, amikor elemzőik arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a kezdeményezés önálló lengyel elképzelés, aminek hátterében a Varsói Szerződésen belüli törésvonal állhat. Ez a lehetőség komoly fejtörést okozott a State Department elemzőinek, hiszen az igazolására nem volt lehetőségük, és amint azt látni fogjuk, ebben a kérdésben 50 év elteltével sem könnyű a kutató dolga. Az biztos, hogy a State Department 1956–57 folyamán megkülönböztetett figyelemmel fordult Lengyelország felé,¹⁵ mert leválaszthatónak vélte a szovjet szövetségi rendszerről, ezért gazdasági segítséget nyújtott Varsó számára,¹⁶ ami már a szovjet vezetés rosszállását is kiváltotta.¹⁷

Önálló lengyel kezdeményezés vagy egyeztetett szovjet javaslat?

A szovjet szövetségi rendszer működéséről az az általános vélemény, hogy az valójában a Kreml szigorú irányításával működött. Azt biztosan leszögezhetjük, hogy önálló külpolitikával biztosan nem rendelkeztek a Varsói Szerződés tagállamai, különösen nem a szovjet megszállás alatt álló országok, miként ezt vizsgált korszakunkban az 1956-os magyar forradalom szovjet leverése mutatta, majd 1968-ban a Brezsnyev-doktrína nyíltan ki is mondta. A kérdés azonban valójában az, hogy éppen ezekben a kényes esztendőkből volt-e lehetősége a lengyel diplomáciának önálló kezdeményezésre vagy sem, illetve élt-e ezzel a lehetőséggel? A sztálini időkben mindig határozott Moszkva is változóban volt: 1956 januárjában a Varsói Szerződés prágai ülése előtt írt levelében Molotov arra biztatta a tagállamok kormányait, hogy a külpolitikai kérdésekben megnyilvánuló egység megőrzése mellett minden ország önálló kezdeményezése fokozandó, a Szovjetunió részéről pedig több információt és konzultációt ígért. Az biztos, hogy Wladyslaw Gomulka új lengyel első titkár 1957-ben borotvaélen táncolt: egyfelől kézzel fogható volt számára a sztálinizmus felszámolásának hrucsovi programja, mely az SZKP XX. kongresszusa után olyan érezhető változásokat hozott a szövetségi viszonyban, mint például a szovjet kormány 1956. október 30-án tett nyilatkozata a szövetségesekkel való egyenrangú kapcsolatokról és az ígéret, hogy a Szovjetunió a jövőben minden szövetséges ország történelmi múltját és nemzeti sajátosságát figyelembe veszi majd; másfelől viszont a Szovjetunió néhány nappal ezen nyilatkozat után fegyveres erejével verte le a magyar forradalmat, amikor Magyarországot a szovjet csapatok kivonását kérte és semleges állammá akart válni.

A rendelkezésre álló diplomáciai források alapján úgy vélem, hogy a Gomulka vezette új lengyel pártvezetés, amikor 1956 októberében a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi

Bizottságának VII. plenáris ülésén meghirdette új politikáját, legalábbis megpróbálta bővíteni mozgásterét Moszkvával szemben, amire a külpolitika is kínált némi lehetőséget.¹⁸ A hivatalát 1956 októberében elfoglaló Rapacki vezette külügyminisztérium a Varsói Szerződés tagállamai közül elsőként rendezte kapcsolatait Franciaországgal, az Amerikai Egyesült Államokkal, Olaszországgal, a Benelux-államokkal és a skandináv államokkal. Az USA kifejezetten nyitott volt a lengyel kezdeményezésre: egyrészt abban bíztak, hogy Lengyelország leválasztható a Kreml szövetségi rendszeréről, másfelől az elnöki adminisztráció a sok millió amerikai lengyel szimpátiáját – és szavazatát – is meg akarta szerezni.¹⁹ Elég itt emlékeztetnem George Kennan felvetésére, aki már 1952-ben azt javasolta, hogy az USA fogadja el Molotov tervét az egyesített, de semleges Németországról, mert úgy megszűnne a szovjet csapatok állomásoztatásának jogalapja német területen, aminek egyenes folytatása lenne, hogy azokat ki kell vonni a lengyel területről is.²⁰

Kérdés persze, hogy Gomulka és a lengyel vezetés kívánta-e mondjuk a szovjet csapatok kivonását? Úgy vélem, hogy nem bánták volna, ha a szovjetek csapatok nem állomásoznak lengyel területen és országukat nem veszik körbe szovjetbarát államok.²¹ Ezt az igényüket nyíltan biztosan nem fogalmazhatták meg, hiszen – különösen 1956 magyarországi tapasztalatai alapján – ez egyet jelentett volna a politikai öngyilkossággal. Azt se felejtjük el, hogy a szovjet csapatok minden lengyel ellenérzés ellenére biztos védelmet nyújtottak az NSZK esetleges katonai agressziója ellen, így lengyelországi állomásoztatásuk a német kérdés megoldásáig a lengyelek érdekében állott; úgy is fogalmazhatunk, hogy a szovjet csapatkivonás előfeltétele volt a német kérdés rendezése.²²

Ha a szovjet csapatkivonásnak nem is volt realitása, abban biztosak lehetünk a források alapján, hogy a Gomulka hívének számító Rapacki vezette külügyminisztérium vezetői között többen is a hagyományos lengyel nemzeti politikálás hívének számítottak. Abban is biztosak lehetünk, hogy lengyel nemzeti szemmel nézve 1957 folyamán veszélyes felhők gyülekeztek Lengyelország egén. Az újrafegyverező, potenciálisan néhány éven belül akár atomfegyverek felett diszponáló NSZK, mely ekkoriban még nem ismerte el az NDK-t és az Odera-Neisse határt, komoly fenyegetést jelentett Varsó számára. A lengyelek veszélyérzetét növelte, hogy Bonn nem volt hajlandó a kapcsolatok normalizálására, sőt, a Hallstein-doktrína alapján elutasította a diplomáciai kapcsolatok felvételét is.²³ Ami igazán megrémítette a lengyeleket, az Hruscsov aktivitása volt, mellyel ekkor és az ezt követő években a német kérdést megpróbálta kimozdítani a holtpontról. Még ha nem is tartom valószínűnek, hogy Moszkva valóban ilyen terveket fontolgatott volna, több jelentést találtam, melyekben az azokat író diplomaták olyan értesülésekkel rendelkeztek, hogy az NSZK és a Szovjetunió Molotov 1952-es javaslatának szellemében a közeljövőben meg egyezik és az egységes Németország az Odera-Neisse vonaltól keletre területi kompenzációt kap Lengyelországtól²⁴ és esetleg még Csehszlovákiától is. Adenauer 1955. szeptemberi moszkvai látogatása és az NSZK és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele ezt a félelmet csak erősítette. Még ha mai szemmel nézve rémhíreknek minősíthetjük is ezeket, ne feledjük, hogy a korabeli lengyel politikusk generáció átélte, amikor 1939-ben Berlin és Moszkva felosztotta Lengyelországot. Ilyen hírek közepette nem véletlen, ha Gomulka és Rapacki annak minden veszélye ellenére az önálló és aktív lengyel külpolitika mellett foglalt állást. Az sem véletlen, hogy ebben Csehszlovákiában jó szövetségesre találtak, hiszen Prága ugyanígy félt a Szudéta-vidék esetleges ismételt elvesztésétől, a két ország tehát a német kérdésben szorosan összehangolta külpolitikai lépéseit²⁵ és ebbe bevonta az NDK-t is.²⁶ Tény, hogy a lengyel kormány nemcsak Prágával, hanem a Varsói Szerződés valamennyi tagállamával konzultált az elképzelés nyilvánosságra hozatala előtt, így 1957 szeptembere végén Magyarországgal is.²⁷

Külön kérdés ugyanakkor, hogy a lengyel külügyminisztérium egyeztetette-e előre a szovjetekkel Rapacki konkrét kezdeményezését. Úgy vélem, hogy egyeztetésre biztosan sor került, ugyanakkor nem egyértelmű, hogy például a nyilvánosságra hozatal időpontját egyeztették-e. Ha egyeztetett időpontról lett volna szó, akkor azt Moszkva valószínűleg nem két nappal a szputnyik október 4-i fellövése elé időzítette volna, és fordítva, lengyel részről is találhattak volna jobb időpontot, hiszen így a nemzetközi figyelem középpontjába a szovjet műhold került. Alighanem ezzel is magyarázható, hogy a Szovjetunió csak decemberben foglalt hivatalosan állást a Rapacki-terv mellett, hiszen hiteltelen lett volna bármilyen a leszereléssel kapcsolatos szovjet nyilatkozat, miközben Moszkva október folyamán urbi et orbi hangsúlyozta technikai fölényét a rakéatechnika és az űrkutatás területén, kiváltva ezzel a nyugati világban a szputnyik-sokkot.²⁸ Az 1917-es szovjet hatalomátvétel 40. évfordulójának előestéjén nyilván sokkal hatásosabb volt a kommunizmus világ-méretű győzelméről beszélni, mint a leszerelésről. Egyeztetett lengyel–szovjet álláspont esetén az is valószínű, hogy Gromiko az ENSZ Közgyűlése előtt szeptember 21-én tartott beszédében nem csupán a hagyományos haderők csökkentésének szükségességéről beszélt volna.²⁹ Az időpontot tehát valószínűleg Varsó döntötte el, az október elejére eső dátum oka pedig alighanem Adenauer győzelme volt az 1957 szeptemberében tartott választásokon, mely Varsóban komoly aggodalmat okozott, hiszen a kancellár már a kampányban a keleti politika aktivizálódását ígérte,³⁰ ami Varsó számára nem sok jót jelenthetett.³¹

Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy a Rapacki-terv rövid távon és perspektívájában is jelentős előnyökkel kecsegtette Lengyelországot. Megvalósulása esetén ugyanis csökkent volna a Varsóra nehezedő nyugatnémet nyomás, és a terv megakadályozhatta, hogy az NSZK esetleges atomfegyverkezését követően Moszkva további szovjet csapatokat – esetlegesen atomfegyvereket – telepítsen Lengyelország vagy az NDK területére,³² ami fokozta volna a Kreml befolyását ezen országokra. Érdekes, hogy Lengyelország szempontjából a terv esetleges sikertelensége is elfogadható volt, hiszen segítette Lengyelország önálló arculatának kialakítását, a világban róla kialakult kedvező kép megjelenítését, megkönnyítette a kapcsolatok építését az el nem kötelezettek mozgalma és a semleges államok felé, továbbá ugródeszkának bizonyult a kapcsolatok fejlesztése területén a leszerelést támogató nyugati szociáldemokrata párok felé.

A Rapacki-terv diplomáciai formába öntése

Abban, hogy a lengyel javaslat a Rapacki-beszédet követő két hónapban közismertté vált, nagy szerepe volt a nyugati sajtónak. A beszédet követő hónapokban Rapacki olyan publicitást kapott, amire alighanem maga sem számított: tervével foglalkozott a *Le Monde*, a *Die Welt*, a *The Times*, a *Der Spiegel*.³³ Varsóban folyamatosan csörögtek a telefonok, melyek interjút vagy állásfoglalást kértek a lengyel külügyminisztertől.

A politikusok és diplomaták véleménye visszafogottabb és kritikusabb volt, különösen a kidolgozatlanságot és a kölcsönös ellenőrzés kérdésének megoldatlanságát vetették a kezdeményező, vagy éppen Moszkva szemére. Paul-Henri Spaak, a NATO főtitkára Közép-Európa regionális atomfegyverkezési szabadságának ötletével polemizált, és kijelentette, hogy az atomfegyvermentes övezet ötlete katonai értelemben haszontalan, mert a kor technikai színvonalán már jóval nagyobb hatótávolságú rakéták is léteznek.³⁴ Az Egyesült Államok elnöke 1958. január 12-én Bulgaryinnak írt válaszában azért utasította el az atomfegyvermentes övezet létrehozását, mert azt nem találta hatékonynak a nemzetközi feszültség csökkentése érdekében, ugyanakkor jelezte, hogy kormánya szövetségeseivel alaposabban meg fogja majd vizsgálni a kérdést.³⁵ Adenauer kancellár január 20-án Bulga-

nyínnak írt válaszában leszögezte, hogy az NSZK szempontjából lényegtelen, hogy ma vagy holnap hol tárolnak atomfegyvereket, az atomfegyvermentes övezetet pedig katonailag értelmetlennek nyilvánította. A legfontosabb kérdés véleménye szerint az atomfegyverek gyártásának teljes tilalma lenne.³⁶ A francia külügyminiszter, Christian Pineau pedig február 13-i Gromikonak írt válaszában a Szovjetunió által is javasolt csúcstalálkozó összehívását szorgalmazta a német újraegyesítéssel kapcsolatban, melynek egyik napirendi pontja lehetett volna a Rapacki-terv. Ha tehát összegezni szeretnénk a NATO vezető államainak reakcióját, akkor megállapíthatjuk, hogy a Rapacki-terv első változatát vagy határozottan elutasították, vagy olyan feltételekhez kötötték, melyek a hidegháborús helyzetben nem teljesülhettek, vagy éppen maguk is a hidegháborús helyzet okozói voltak, mint például a német kérdés.³⁷

Természetesen voltak olyan országok is, melyek a Rapacki-terv alapos megtárgyalását szorgalmazták, mint például Svédország, Norvégia és Dánia; belső viták után, de a terv mellé állt a brit Munkáspárt is, valamint több európai baloldali párt is.

Mivel a lengyel külügyminisztérium és maga Rapacki is egyértelmű sikerként könyvelte el, hogy javaslata ilyen széles körű reakciót váltott ki, elhatározták a javaslat pontosabb kidolgozását. Ekkor már szó sem lehetett önálló lengyel kezdeményezésről: 1958. január 9–10. között titkos egyeztetésre került sor a Varsói Szerződés tagállamai között, melynek során a tagállamok – elsősorban a szovjet elképzeléseknek megfelelően – összehangolták lépéseiket, valamint sor került egy titkos Hruscsov–Gomulka tárgyalásra is.³⁸ 1958. február 2-án Rapacki és Gromiko is tárgyalásokat folytatott, ahol egyeztettek a nyilvánosságra hozandó terv konkrét tartalmát. Döntés született többek között arról, hogy a Rapacki-terv fontos eleme az általános leszereléssel kapcsolatos szovjet javaslatoknak, így azokat célszerű csomagként kezelni. Ezzel a szovjet lépéssel az egyszerű és a gyakorlatban is kivitelezhető lengyel elképzelés a korábbi összetett és sok vitát eredményező tervekkel azonos szintre került. Az sem lehet véletlen, hogy a Szovjetunió éppen ezt követően javasolta az észak-európai atomfegyvermentes övezet létrehozásának tervét, majd valamivel később hasonló elképzeléseket fogalmazott meg a Közel-Kelettel kapcsolatban is, bár ezeket a későbbiekben nem pontosította.³⁹ Az mindenesetre biztos, hogy Rapacki kezét a második változat megfogalmazásában már megkötötte a Varsói Szerződés tagállamainak “közös álláspontja”.

Érdekes fejlemény volt ugyanakkor, hogy Hruscsov 1958. január 31-én némiképp meglepő kijelentést tett, amikor azt állította, hogy a Rapacki-terv csak az első lépés, melyet annak eredményes megvalósítása után a kölcsönös ellenőrzés sikeres kidolgozása esetén a leszerelés további lépései követhetnének, többek között az idegen csapatok kölcsönös kivonása a jelenleg megszállt területekről. Bár feltételezhetjük, hogy Hruscsov ezt nem gondolta teljesen komolyan, paradox módon éppen az ő véleménye és Kennan londoni rádióbeszédei világították meg sok nyugati elemző számára a Rapacki-tervben rejlő lehetőségeket.⁴⁰

A memorandum formájában összeállított elképzelést a lengyel külügyminisztérium 1958. február 14-én adta át a vele diplomáciai kapcsolatban álló országok diplomáciai képviselőinek, majd február 18-án hozta nyilvánosságra a rádióban.⁴¹ Az első változat tartalmának megtartása mellett ez a változat jóval kidolgozottabb volt. Pontosításra került, hogy a zóna államai számára tilos lenne az atomfegyverek előállítás, birtoklása, saját célú felhasználása és azok területükön történő állomásoztatása is. Ezen túl a világ nagyhatalmai is kötelezettséget vállalnának, hogy az érintett államok területén nem állomásoztatnak sem atomfegyvereket, sem az ezekhez tartozó felszereléseket és hordozóeszközöket, és ilyeneket ezen államok egyéb szervezeteinek sem adhatnának át. Amint a mellékletben olvasható, a tervezet már a kontroll kérdésével is foglalkozott, amikor ellenőrző bizottságok felál-

lítását javasolta,⁴² melyekben nem csak a két katonai szövetség képviselői, hanem az el nem kötelezett országok képviselői – mint független megfigyelők – is helyet kaptak volna. Megkönnyítendő a két német állam részvételét – hiszen az NSZK és az NDK nem ismervén el egymást nyilván nem írt volna alá egymással nemzetközi egyezményt –, az atomfegyvermentes övezet nem csak nemzetközi szerződéssel, hanem az egyes államok önálló deklarációjával is létrejöhett volna.

A memorandum fogadtatása

A dokumentum nyilvánosságra kerülését követő néhány hétben a Rapacki-terv a nemzetközi diplomácia figyelmének előterébe került, a berlini, bécsi és budapesti levéltári források is igazolják, hogy a kérdéssel szinte minden európai fővárosban foglalkoztak. A szovjet kormány február 19-én nyilatkozatot adott ki,⁴³ amelyben deklarálták a Rapacki-terv támogatását, majd ugyanezt tette az NDK 1958. február 28-án, majd a Varsói Szerződés többi tagállama következett. A NATO tagok kormányai ugyanakkor némi tanácskozás után sorra elutasították az atomfegyvermentes-övezet létrehozását: elsősorban arra hívtakoztak, hogy annak megvalósulása a Varsói Szerződés számára aránytalan előnyökkel járna, hiszen Nyugat-Európa az atomfegyverek nélkül védtelen lenne a hagyományos fegyverzet területén fölényben lévő Szovjetunióval szemben. Olaszország azt is kifogásolta, hogy az övezet államai sebezhetővé válnának egy esetleges nukleáris támadással szemben, hiszen nem tudnának mivel védekezni.⁴⁴ Az USA elsősorban az ellenőrzés problémáját kifogásolta, valamint az akkori rakéatechnikai színvonal mellett nem látta katonai értelmét egy ilyen atomfegyvermentes övezet létrehozásának.⁴⁵ Kanada kompromisszumos megoldást keresett: javaslatuk szerint a zónában tilos lenne a középható-távolságú rakéták gyártása és állomásoztatása, de a taktikai fegyverek maradhatnának; az is felmerült, hogy a lengyelek által javasolt zónában csak a nagyhatalmak állomásoztathatnának atomfegyvereket, a kisebb államok nem, de nyilvánvaló módon ezek csak az ötletelés szintjén zajlottak, végül Kanada is elutasította a tervet.⁴⁶ A kezdeményezést az NSZK is elutasította, Adenauer ugyanis attól félt, hogy az atomfegyvermentes zóna létrejötte után az amerikaiak nem csak a már odatelepített atomfegyvereket vonnák ki a nyugatnémet területekről, hanem a hidegháborús feszültség enyhülésével legmodernebb fegyvereiktől megfosztott csapataikat is kivonnák Európából, ami a német újrafegyverkezés ellenére védtelenné tenné az NSZK-t Moszkvával szemben.⁴⁷ Adenauer szemében tehát az egész lengyel elképzelés célja a német újrafegyverkezés megakadályozása és az amerikai csapatok Európából történő kivonásának kikényszerítése volt,⁴⁸ és így csak formáját tekintve különbözött a korábbi évek szovjet javaslataitól.⁴⁹ Nem véletlen tehát, hogy az NSZK parlamentje az elutasítással párhuzamosan már március 25-én határozatot fogadott el, mely lehetővé tette a Bundeswehr atomfegyverekkel való ellátását, amit Varsó éppen hogy meg akart akadályozni – igaz, ilyen körülmények között a határozat keresztülvitele a társadalmi ellenállás miatt jóval nehezebb volt Adenauer számára. A tiltakozást csökkentendő, a Rapacki-tervről szóló közbeszéd mielőbbi lezárása érdekében Bonn saját javaslattal állt elő, melyet Franz Joseph Strauss védelmi miniszter fogalmazott meg, és a diplomáciai források már Strauss-tervként emlegették. Ennek lényege az volt, hogy az NSZK akkor fogadná el az atomfegyvermentes zóna felállítását, ha abban a Varsói Szerződés összes tagállama – kivéve a Szovjetuniót – részt venne, és az ezek területén állomásozó szovjet csapatok létszáma és ereje az NSZK területén állomásozó külföldi csapatok létszámával és erejével egyezne meg. Ez a német felvetés nyilván elfogadhatatlan volt Moszkva számára, hiszen ez a NATO számára jelentett volna katonai előnyt.

Érdeemes ugyanakkor felfigyelni arra is, hogy a nyugati sajtó és általában az európai baloldali pártok – így például a német SPD, a brit Munkáspárt vagy az olasz szocialisták és kommunisták – támogatták a Rapacki-tervet, miként korábban a leszerelést és a békés egymás mellett élés szovjet elképzelését is. Moszkvából és Varsóból nézve is úgy tűnt, hogy a leszerelés kérdése nyugaton a lakosság körében egyre népszerűbb, ezért mindenképpen megpróbálták azt napirenden tartani. A Szovjetunió 1958. május 5-én sokadszorra szorgalmazta a nagyhatalmak közötti csúcstalálkozó összehívását, melynek egyik napirendi pontja a Rapacki-terv lett volna. Lengyelország is mindent elkövetett, hogy a tervbe a visszautasítás után is életet leheljen: Rapacki külügyminiszter tárgyalt, utazott és nyilatkozott az egész év folyamán és próbálta minden diplomáciai szereplővel, de főleg a közvéleménnyel elhíttetni, hogy a javaslat megvalósítása lehetséges. Ezen munka fontos eleme volt, hogy 1958. április 12-én Prágában a lengyel, a csehszlovák és a keletnémet külügyminiszter is értékelte a befutó válaszokat, és közös nyilatkozatban álltak ki az elképzelés mellett,⁵⁰ május 2–7. között pedig újabb magas szintű csehszlovák-lengyel tárgyalásokra került sor.⁵¹

A terv napirenden tartását szolgálta, hogy Rapacki 1958. november 4-én sajtótájékoztatót tartott, melyben hivatalosan is megerősítette, hogy tervének megvalósulása az általános leszerelés első lépése lenne, amit a hagyományos fegyverzet csökkentése követhetne Közép-Európában és az egész világon. Ezzel a hagyományos haderők csökkentéséről tárgyalni kívánó szovjet álláspontot tette magáévá, melynek elfogadására azonban szinte semmi esély nem volt: hiába ünnepelte a baloldali sajtó szerte Európában Rapackit mint a leszerelés és a világbéke élharcosát, Bonn – és nyomában a többi NATO-tagállam – továbbra is elutasította a javaslatot. Reálpolitikusként Rapackinak 1958 végére tudnia kellett, hogy a memorandum elbukott, minden törekvése ellenére belemerült a hidegháborús szembenállás mocsarába. Igaz, a lengyel külügyminiszter a következő években is próbálta napirenden tartani a kérdést, a memorandum pedig újabb és újabb szövegváltozatban is megjelent, elfogadtatására nem volt esély.

A Rapacki-terv megítélése

Tanulmányomban megkíséreltem bemutatni Közép-Európa atomfegyver-mentesítésének lengyel tervét, melyet Rapacki-tervként ismer a történetírás. Úgy vélem, a berlini, budapesti és bécsi levéltári források alapján átfogó képet kaphattunk a lengyel kezdeményezés hátteréről, jelentőségéről a hidegháború ezen szakaszában, és megismerhettük a német kérdésben betöltött szerepét. Úgy vélem, hogy bár a nyilvánosságra hozott elképzelés egyetlen verziója sem valósult meg a nagyhatalmak szembenállása miatt, a Rapacki-terv fontos eleme volt a korszakban a leszerelésről és a nukleáris fegyverkezésről folytatott nemzetközi tárgyalásoknak.

Lábjegyzetek

¹ PA AA (Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der DDR) A2237 207-216. A Varsói Szerződés államai között ezen esetben is működő szoros együttműködést jól jellemzi az alábbi dokumentum. Az NDK Külügyminisztériumának egy elemzésében, mely az „Összeállítás az NDK és Csehszlovákia kapcsolatainak legfontosabb eseményeiről” címmel készült 1959. október 29-én, a Rapacki-terv születésének időpontjánál a következő bejegyzés áll: „A nyugatnémet militarizmus és annak az európai biztonságot és békét veszélyeztető agresszív tervei következtében szoros harci szövetség jött létre az NDK és Csehszlovákia között. Folyamatos konzultációk és egyeztetések közepette egy egész akciósorozatot sikerült együttesen és külön-külön végrehajtani.” Ezt követi több oldalon át az időrendi felsorolás, melynek egyik többször visszatérő eleme az atomfegyvermentes övezet tervének támogatása.

- ² *Laboor, E.: Der Rapacki-Plan* i. m. 7.
- ³ *Fischer Ferenc: A megosztott világ.* Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, 2001. 169–173.
- ⁴ AdR 01 Pol-II BRD/424. 1957/218389. Vollgruber párizsi osztrák nagykövet 1957. március 25-én kelt titkos minősítésű jelentésében beszámol vezető francia diplomatákkal folytatott beszélgetéseiről, melynek során a franciák arra panaszkodnak, hogy a német kollégák körében igen népszerű az „osztrák megoldás”.
- ⁵ *Laboor, E.: Der Rapacki-Plan* i. m. 9.
- ⁶ *Laboor, E.: Der Rapacki-Plan* i. m. 10-11.
- ⁷ *Laboor, E.: Der Rapacki-Plan* i. m. 11.
- ⁸ MOL XIX-J-1-j-SZU-100t-002923/1957. A szovjet kormány nyilatkozatát a leszerelés és a nemzetközi feszültség enyhítése kérdésében a moszkvai magyar nagykövetség 1957. június 10-én kelt szigorúan titkos minősítésű jelentésében küldte el Budapestre.
- ⁹ *Laboor, E.: Der Rapacki-Plan* i. m. 12.
- ¹⁰ Ezen atomfegyverek természetesen – miként az NSZK teljes újonnan felállított hadereje – NATO parancsnokság alatt álltak, az NSZK tehát ettől még nem vált atomhatalommá. Abban viszont senki sem kételkedett, hogy Bonn technikailag képes lenne az önálló atomfegyver létrehozására, aminek már a kezdet kezdetén több állam is az elejét szerette volna venni, különösen a Szovjetunió, Lengyelország vagy éppen Csehszlovákia.
- ¹¹ *Fischer Ferenc: A megosztott világ.* i.m. 175–177.
- ¹² PA AA (B) Zwischenarchiv 107285. Az NSZK párizsi nagykövetsége 1958. november 8-án kelt táviratában tájékoztatta erről Bonnt.
- ¹³ AdR 01 POL-II BRD/482. 1958/55235. Rotter párizsi osztrák nagykövet 1958. július 19-én kelt szigorúan bizalmas minősítésű jelentése.
- ¹⁴ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/544499. Vollgruber párizsi osztrák nagykövet 1958. február 19-én kelt szigorúan bizalmas minősítésű levelében számolt be a Quai d’Orsay politikai osztályának vezetőjével folytatott beszélgetéséről. Vollgruber beszámolója szerint érdeklődött, hogy mi Párizs véleménye a kiegészített Rapacki-tervről. M. Daridan közölte, hogy az elutasító hozzáállásuk nem változott, mert az egész terv távlati célja Németország semlegesítése, az amerikai csapatok hazaküldése és végső soron a NATO feloszlatása, ami ellentétes a francia célkitűzésekkel. „Lengyelországra való tekintettel azt nyilatkoztuk, hogy a tervet minden részletében és következményeiben alaposan megvizsgáljuk, de a terv valójában vállalhatatlan volt és marad.” – közölte a francia diplomata.
- ¹⁵ AdR 01 POL-II Polen/452. 1957/221523. Verosta varsói osztrák követ 1957. június 4-én kelt minősítés nélküli jelentésében részletesen beszámolt a lengyel-amerikai kapcsolatokban bekövetkezett változásokról és az amerikai hitelekkel kapcsolatos egyeztetésekről.
- ¹⁶ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-48t-00694/1961. Szilágyi Dezső varsói nagykövet 1961. január 10-én kelt szigorúan titkos minősítésű jelentése az amerikai lengyel kapcsolatok alakulását elemzi. Adatai szerint mióta Douglas Dillon államtitkár 1956. október 2-án az amerikai lengyelek chicagói kongresszusán meghirdette Lengyelország gazdasági megsegítését, Varsó összesen 426,3 millió USD segílyt kapott, melynek 85%-a mezőgazdasági termények vásárlásáról szólt. Lengyelország 1961-re megkapta a legnagyobb kedvezmény elvét és felvették a GATT-ba, rendezték a második világháború alatti és utáni vagyoni jogi kérdéseket.
- ¹⁷ MOL XIX-J-1-j-USA-47t-002388/1957. A washingtoni magyar nagykövetség 1957. május 4-én kelt szigorúan titkos jelentésében küldte el az 1956. évről szóló összefoglalóját az amerikai külpolitikáról.
- ¹⁸ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/546268. Liedermann varsói osztrák ügyvivő 1958. február 21-én kelt minősítés nélküli jelentésében úgy vélte, hogy a Rapacki-terv a második világháború befejezése óta az első önálló külpolitikai kezdeményezés.
- ¹⁹ MOL XIX-J-1-j Lengyelország-48t-0096/1/1958. Katona János nagykövet Budapestre 1958. március 25-én beérkező szigorúan titkos minősítésű jelentése Varsóból érinti a szovjet–lengyel

feszültség kérdését, valamint a „nyugati imperialista körök” azon szándékát, hogy Lengyelországot kiszakítsák a szocialista táborból. A dokumentum kiemeli, hogy az 1957 folyamán már javuló tendenciát mutató viszony legzavaróbb kérdése Moszkva számára, hogy a lengyel vezetés nem hajlandó „a Szovjetunió vezető szerepét a többi baráti ország által elfogadott megfogalmazásban használni”. Jelentésében kitér arra is, hogy ennek oka elsősorban taktikai, a lengyel lakosság ugyanis nagyon nacionalista. Az elemzés említi, hogy Varsó mozgásterének növelése érdekében megerősítette kapcsolatait Kínával és Jugoszláviával.

- ²⁰ AdR 01 POL-II Politische Berichte/528D. 1958/2-Pol-58. Verosta varsói osztrák követ 1958. január 9-én kelt minősítés nélküli jelentésében kiemelte, hogy a Rapacki-terv szovjet fogadtatásának kifejezetten ártottak Kennan decemberben tartott londoni rádióbeszédei, melyekben kifejtette fenti gondolatait, így felhívta a Kreml figyelmét a lengyel kezdeményezésben rejlő veszélyekre.
- ²¹ AdR 01 POL-II Polen/452. 1957/225522. Verosta osztrák követ 1957. szeptember 28-án kelt minősítés nélküli jelentésében elemzi, hogy lengyel szempontból mennyire felértékelődött az utóbbi időben a Balti-tenger mint az ország egyetlen nyitott határa.
- ²² AdR 01 POL-II Politische Berichte/428D. 1958/1-Pol-58. Verosta varsói osztrák követ 1958. január 7-én kelt minősítés nélküli jelentésében hangsúlyozta, hogy Gomulka célja a lengyel nemzeti érdekek mentén a szovjet csapatkivonás kieszközlése, melyre azonban csak akkor kerülhet sor, ha a német kérdés megoldódik és a nemzetközi feszültség – legalábbis a térségben – megszűnik.
- ²³ *Fischer Ferenc*: A megosztott világ. i. m. 159.
- ²⁴ AdR 01 POL-II BRD/482. 1958/557631. Egyértelműen ilyen információkról számolt be Verosta osztrák nagykövet 1958. december 2-án kelt minősítés nélküli jelentésében. A szovjet–lengyel tárgyalásokon szóba került Stettin és Alsó-Szilézia átadása az NDK részére, amiért cserébe Lengyelország visszakapná Grodno, és esetleg Tarnopol környékét, a területi rendezést követően pedig sor kerülhetne a német békeszerződés megkötésére.
- ²⁵ AdR 01 POL-II BRD/424. 1957/224171. Dr. Wilhelm-Heininger prágai osztrák követ 1957. szeptember 5-én kelt minősítés nélküli jelentésében számolt be az intézményesített lengyel–csehszlovák egyeztetésekről.
- ²⁶ Lásd még: 1. lábjegyzet
- ²⁷ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-98t-004333/1957. Az 1957. szeptember 25-én kelt szigorúan titkos minősítésű dokumentumban Sebes István külügyminiszter-helyettes tájékoztatta Münnich Ferencet, a kormány első elnökhelyettesét, hogy a budapesti lengyel nagykövet szeptember 21-én ismertette neki a lengyel elképzelést, melyről a magyar kormány hivatalos állásfoglalását kérte. Jelezte azt is, hogy a Külügyminisztérium a Szovjetunióval egyetértésben a lengyel kezdeményezést támogatja. Ebből a dokumentumból nyilvánvaló, hogy a terv október 2-án történt nyilvánosságra hozatala előtt diplomáciai körökben már ismert volt.
- ²⁸ *Fischer Ferenc*: A megosztott világ. i. m. 176.
- ²⁹ AdR 01 POL-II UN/463. 1957/547974. A hivatkozott forrás Gromiko beszédét tartalmazza német fordításban.
- ³⁰ AdR 01 POL-II BRD/424. 1957/225513. Rotter bonni osztrák nagykövet 1957. október 8-án kelt minősítés nélküli jelentésében részletesen foglalkozott az NSZK keleti politikájának várható aktivizálásával, melynek fontos eleme lett volna a nem hivatalos diplomáciai kapcsolatok felvétele például Varsóval, mindazonáltal az Odera-Neisse határ és az NDK elismerése nélkül, ami Varsó számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt.
- ³¹ AdR 01 POL-II BRD/424. 1957/216309. Rotter bonni osztrák nagykövet 1957. szeptember 18-án kelt minősítés nélküli jelentése részletesen elemezte a választások eredményét és következményeit.
- ³² Mastny, Vojtech: Learning from the enemy: NATO as a Model for the Warsaw Pact. In: Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung Nr. 58. Szerk: Kurt R. Spillmann and Andreas Wenger. Forschungsstelle für Sicherheitspolitik und Konfliktanalyse der ETH Zürich. 2001. 51.

- ³³ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-5d-00780/1958. Lengyelország Katona János nagykövet szigorúan titkos minősítésű jelentése Varsóból.
- ³⁴ *Laboor, E.: Der Rapacki-Plan* i. m. 23.
- ³⁵ *Laboor, E.: Der Rapacki-Plan* i. m. 24.
- ³⁶ Érdemes észrevenni, hogy Adenauer érvelése pontosan megfelel az NSZK érdekeinek: a területére telepített atomfegyverekről nem hajlandó lemondani, mivel azonban országa nem rendelkezik saját atomfegyverrel, azok teljes betiltását már támogatná – erre viszont nem csak Moszkva, hanem Washington sem hajlandó, így természetesen marad minden a régiben.
- ³⁷ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/545732. Waldheim ottawai osztrák követ 1958. február 12-én kelt bizalmas minősítésű jelentésében kijelentette, hogy kanadai diplomáciai források szerint a lengyel elképzelés Varsó erőfeszítései ellenére a nyugati hatalmak elutasítása – elsősorban Washington, Róma, Bonn és Párizs – miatt lekerült a napirendről. Waldheim véleménye szerint Washington szinte egyáltalán nem foglalkozott kellő figyelemmel a kérdéssel, amit például Ottawa nagy sajnálattal fogadott.
- ³⁸ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-5d-00780/1958. Katona János nagykövet szigorúan titkos minősítésű jelentése Varsóból. AdR 01 POL II. Polen/513. 1958/547497. Ezen szovjet-lengyel tárgyalásokról némi késéssel, de beszámolt Verosta osztrák követ is 1958. március 28-án kelt minősítés nélküli jelentésében. A tárgyalásokon elért lengyel sikernek tartja, hogy a Rapacki-terv meghirdetésével egyelőre meg tudták akadályozni szovjet atomfegyverek lengyelországi telepítését, ugyanakkor innentől kezdve Moszkvával mindent egyeztetniük kell.
- ³⁹ A két újabb szovjet javaslat valószínűleg csak azt a célt szolgálta, hogy a Rapacki-terv jelentőségét csökkentse. Más vélemények szerint a két újabb terv csak az érintett országoknak és a nemzetközi közvéleménynek címzett üzenet volt.
- ⁴⁰ PA AA B-12 Abteilung 7 Band 589. Az NSZK Külügyi Hivatalában 1957. október 4-én összeállított belső elemzés lengyelország külpolitikájáról azonban ezt a nézetet nem osztotta, és úgy vélte, hogy Gomulka Moszkva embere és bármilyen változásokra kerüljön is sor Lengyelországban, Varsó politikájáról végső soron Moszkva dönt, ezért egyes nyugati államok optimizmusa Lengyelország „fellazításával” és a szovjet csapatok esetleges későbbi kivonásával kapcsolatosan teljességgel megalapozatlan.
- ⁴¹ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-98t-001755/1958 Katona János 1958. február 15-én kelt szigorúan titkos minősítésű jelentése Varsóból. A dokumentum szerint a magyar nagykövet az albán, bolgár és román nagykövettel egyszerre vette át a memorandumot, amit a későbbiekben kapott meg a szovjet, amerikai, angol, francia, NDK, csehszlovák, dán, kanadai és belga követ.
- ⁴² *Küntzel, Matthias: Bonn und die Bombe. Deutsche Atomwaffenpolitik von Adenauer bis Brandt.* Campus, Frankfurt am Main/New York, 1992. 19.
- ⁴³ AdR 01 POL-II Polen/513. Iktatószám, keltezés és aláírás nélküli dokumentum.
- ⁴⁴ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/546443. Löwenthal római osztrák nagykövet 1958. február 28-án kelt jelentésében ismertette Olaszország álláspontját a Rapacki-tervvel kapcsolatosan.
- ⁴⁵ AdR 01 POL-II. Polen/513. 1958/546448. A washingtoni osztrák nagykövet 1958. február 28-án kelt jelentésében részletesen beszámolt a State Department észrevételeiről, és úgy vélte, hogy Washingtonban komolyan foglalkoznak a lengyel javaslattal, de biztos abban, hogy el fogják utasítani. AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/548951. Az elutasító amerikai jegyzékről annak melléklésével Verosta varsói osztrák nagykövet számolt be 1958. május 6-án kelt minősítés nélküli jelentésében.
- ⁴⁶ AdR 01 POL-II UdSSR/518. 1958/546855. Waldheim ottawai osztrák követ 1958. március 7-én kelt bizalmas minősítésű jelentésében számolt be a kanadai kormány elképzeléseiről.
- ⁴⁷ Adenauer még csak az enyhülést sem szeretne volna, hiszen a párizsi szerződések aláírása óta az NSZK presztízse és befolyása folyamatosan nőtt a nyugati világban, aminek véget vetett volna az enyhülés. Azt is a szuperhatalmak szembenállása tette lehetővé, hogy az NSZK alig 12 évvel a második világháború után az atomfegyverek elérhető közelségébe került, még ha csak a NATO parancsnokságán keresztül is.

- ⁴⁸ Niederberger, Judith: "Making the Difference Between Mutual Destruction and Survival". Amerikanische Rüstungskontrollpolitik unter Dwight D. Eisenhower, 1953–1960. Zürcher Beiträge. In: Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung Nr. 62. Szerk: Kurt R. Spillmann and Andreas Wenger. Forschungsstelle für Sicherheitspolitik und Konfliktanalyse der ETH Zürich. 2001. 393.
- ⁴⁹ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/546513. Rotter bonni osztrák nagykövet 1958. március 3-án kelt szigorúan bizalmas minősítésű jelentésében számolt be Bonn válaszárol, melyet – mivel az NSZK és Lengyelország között diplomáciai kapcsolatok nem álltak fent – Svédország közvetítésével juttattak el Varsóba. Lengyelország egyébként a februári lengyel memorandum szövegét szintén Stockholmon keresztül juttatta el Bonnba. A német válasz, melynek szövegét nem hozták nyilvánosságra, nem reagált a lengyel bilaterális tárgyalási javaslatra, ugyanakkor elismerte, hogy a Rapacki-terv megoldást kínál a regionális problémák egy részére. Bonn ezen válaszában kijelentette, hogy atomfegyvermentes övezet tervének elfogadását a német kérdés megoldásától teszi függővé, és megkérte a lengyel kormányt, hogy járjon közben Moszkvában a német újraegyesítés ügyében.
- ⁵⁰ AdR 01 POL-II Polen/513. Verosta varsói osztrák követ 1958. április 15-én kelt minősítés nélküli jelentésében számolt be a Rapacki-tervet támogató és abban érintett három ország tárgyalásairól és a kiadott kommunikációról.
- ⁵¹ AdR 01 POL-II Tschechoslowakei/1958. A prágai osztrák követség 1957. május 8-i minősítés nélküli jelentése a lengyel kormánydelegáció prágai látogatásáról.